

AZƏRBAYCANDA ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA İSLAMIN ROLU

Tarix DOSTIYEV,

*Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə elmlər doktoru,
dostiyev.tarikh@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Azərbaycan, müsəlman şəhəri, müsəlman sivilizasiyası, müsəlman memarlığı, urbanizasiya prosesləri.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Азербайджан, мусульманский город, мусульманская цивилизация, мусульманская архитектура, процессы урбанизации.*

KEY WORDS: *Azerbaijan, muslim city, muslim civilization, muslim architecture, urbanization process.*

Ərəb fəthləri nəticəsində İslam dininin Şimali Afrikadan Böyük Qafqaz dağlarına, Pireney yarımadasından Yeddisu vilayətinə (Semireçiyə), Çinə qədər geniş ərazidə yayılması ilə bu torpaqlarda yaşayan xalqların, tayfaların, o cümlədən Azərbaycan xalqının taleyində tarixi və əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

İslam dininin yayıldığı areal qədim sivilizasiyaların, oturaq həyat tərzinin, şəhər ənənələrinin güclü olduğu bölgələr idi. Bu isə İslam mədəniyyətinin şəhər mədəniyyəti kimi formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, İslamı ilk yayanların özlərinə də şəhər mədəniyyəti yad deyildi. Bu din Hicazın başlıca mədəniyyət ocaqları sayılan – Məkkə və Mədinə şəhərlərində zühur və inkişaf etmişdi.

Hər bir sosial-iqtisadi prosesdə olduğu kimi, urbanizasiya prosesinin də əsasında ictimai istehsaldakı dəyişikliklər durur. İctimai əmək bölgüsü baxımından kəndin əksinə olaraq, şəhər sənətkarlıq, ticarət ilə bağlı əməyin və intellektual potensialın cəmləşdiyi məkan idi. İslam dininin bu fəaliyyət sahələrinə müsbət münasibəti onların üstün sahələrə çevrilməsini təmin etmişdi. Onun ortaya qoyduğu cəmiyyət üzvlərinin hüquqi bərabərliyi, insanın hərəkət azadlığı, həmçinin fərdin ümumi qanunlara, şəxsi maraqların ümumi rifaha tabeçiliyi ideyası da şəhər həyatının tərəqqisinə təkan vermişdi.

Odur ki, geniş müsəlman məmləkətində qədim gələnlərdən bəhrələnmiş, İslam dəyərlərinə əsaslanan parlaq mədəniyyət formalaşa bildi. Artıq IX-X əsrlərdə müsəlman Şərqində şəhər mədəniyyəti özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı [1, s.328-333; 2, s.173]. Mədəni nailiyyətlərin və innovasiyaların İslam dünyasının bir bölgəsindən digərinə sürətlə ötürülməsi, mədəni inteqrasiya mütərəqqi hal olub, ümumi inkişafa təkan verdi.

Sosial-iqtisadi inkişaf, ümummüsəlman mədəniyyətinə qovuşmaq, İslam dininin

hakim ideologiyaya çevrilməsi, yerli ənənələrin transformasiya olunaraq yeni ideologiyaya uyğunlaşması, ərəb-xəzər qarşıdurmasının şimal ölkələri ilə intensiv ticarət əlaqələri ilə əvəzlənməsi, yerli, müstəqil dövlətlərin yaranması və digər ictimai-siyasi proseslər əsasında IX-X əsrlərdə Azərbaycanda da şəhər həyatının canlanması, sonra isə sıçrayışlı inkişafı baş verdi. Təbii ki, müsəlman Şərqi bir parçası olan Azərbaycan İslam sivilizasiyasının fenomeni hesab olunan urbanizasiya prosesindən kənar qala bilməzdi.

IV-VII əsrlərdə əsasən şəhər-qala olan Azərbaycan şəhərləri artıq erkən İslam dövründə iri siyasi-inzibati, ticarət-sənətkarlıq və mədəni mərkəzə çevrilmişdi. Bu da erkən İslam dövrü (VIII-X əsrlər) şəhər mədəniyyətinin bütün sahələrində innovasiyaların artması və şəhərin statusunun dəyişməsi ilə əlaqədar idi. Zəruri sosial-psixoloji şəraitin bərqərar olması və şəhər həyat tərzinin möhkəmlənməsi müxtəlif şəhərlərdə əhalinin fəallığının və təşəbbüskarlığının güclənməsini şərtləndirdi, cəmiyyətin istehsal, demografik və inkişafına müsbət təsir göstərdi. Şəhərlər istehsal, mədəni və intellektual potensialın cəmləşdiyi məkana, tərəqqi ocağına çevrildilər. Əgər erkən İslam dövrünü (VIII-X əsrlər) Azərbaycanda müsəlman şəhərinin formalaşması dövrü hesab etmək mümkündürsə, klassik İslam dövrünü (XI-XII əsrlər) şəhər həyatının yüksəliş, çiçəklənmə dövrü adlandırmaq olar [3; 4].

Şamaxı, Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Şəmkir, Naxçıvan, Kiran, Təbriz, Ərdəbil və digər Azərbaycan şəhərləri Yaxın və Orta Şərqi müsəlman şəhərlərinin keçdiyi inkişaf yolunu keçmiş, oxşar səciyyəvi topoqrafik hissələrə malik olmuşdur. Şəhərlərdə monumental tikililərin yeni tipləri: şəhər sakinlərinin elliklə namaz qılmasına imkan verən came məscidləri, məhəllə sakinlərinin başlıca ibadət yeri olan məhəllə məscidləri, göylərə ucalan minarələr, təhsil ocaqları olan mədrəsələr, zəngin kitabxanalar, örtülü bazarlar, ictimai hamamlar və s. inşa edilirdi. Dini binalar – məscidlər, mədrəsələr, türbələr şəhər landşaftında hakim mövqeyə malik idilər. Məhz bu binalar müsəlman şəhərinin simasını müəyyənləşdirirdi. Müsəlman Şərqi digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da şəhər topoqrafiyası üçün üçpilləli – narıncıqala, şəhristan və rabaddan ibarət quruluş səciyyəvi idi və qaynar iqtisadi həyat şəhristandan rabada keçmişdi [5, s.55-56]. Şəhristandan bayırda sənətkar məhəllələrinin cəmləşdiyi rabadın formalaşması prosesinin ərəb istilasından sonra - VII əsrin ikinci yarısından başlanıldığı və IX əsrə qədər davam etdiyi bildirilir. Artıq X əsrdə Azərbaycan şəhərləri üçün rabad xarakterik topoqrafik hissə idi.

Müsəlman şəhərinin səciyyəvi əlamətlərdən biri onda idi ki, əgər iqtisadi həyatın nəbzi bazarda vururdusa, ideoloji mərkəz came məscidi idi. İslama görə, yaşayış məntəqəsinin şəhər statusunun almasının vacib şərtlərindən biri burada came məscidinin olması idi. Təsadüfi deyildir ki, IX-XII əsrlərin ərəbdilli müəllifləri yaşayış məntəqəsinin tipinin müəyyənləşdirilməsində came məscidinin mövcudluğunu başlıca meyar seçmişdilər.

Yazılı mənbələrin təhlili və arxeoloji qazıntıların nəticələri orta əsr Azərbaycan şəhərlərini üç tipə ayırmağa imkan verir. İstehkamlı sahəsi 100 hektara yaxın və daha artıq olan iri şəhərlər ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan dövlətlərinin paytaxtı və ya mühüm mərkəzi olmuşdur. Onların iqtisadiyyatı sənətkarlıq və ticarətə əsaslanırdı. Bu şəhərlər ölkənin istehsal

və intellektual potensialının cəmləşdiyi başlıca mərkəzlər idi. Bərdə, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Dərbənd belə şəhərlərdən idi. Həmin şəhərlərin əhalisinin sayı 100 minə yaxın və ya daha çox idi. İstehkamlı sahəsi 20-60 hektara qədər ərazini əhatə edən, əsasən vilayət mərkəzləri olmuş orta dərəcəli şəhərlər sırasına Beyləqan, Zəncan, Bakı, Qəbələ, Şabran, Şəmkir və başqalarını aid edilirdi. Ümumi sahəsi 20 hektardan çox olmayan şəhərlər isə yerli əhəmiyyətə malik mahal mərkəzləri idi [4, s.9-10].

Azərbaycanın orta əsr şəhərləri müsəlman sivilizasiyasının daha bir səciyyəvi xüsusiyyətini – şəhərlərin, xüsusilə böyük şəhərlərin inkişafının siyasi hakimiyyətlə sıx bağlılığını özündə qabarıq əks etdirir. Belə ki, dövlətin yüksəlişi, qüdrəti şəhərlərin sürətlə genişlənməsində, böyüməsində, şəhər həyatının yüksəlişində, paytaxt şəhərlərin misli görünməmiş inkişafında öz təəcəssümünü tapırdı. VIII-IX əsrlərdə xilafət canişinin mərkəzi olmuş Ərdəbil, Bərdə inkişaf sürətinə görə digər Azərbaycan şəhərlərini geridə qoymuşdu. “Arranın anası” adlandırılan Bərdə şəhərinin X əsrin ortalarından tənəzzül edərək əvvəlki əhəmiyyətini itirməsi və ikinci dərəcəli şəhər sırasına enməsi yalnız slavyanların qarətçi yürüşləri ilə deyil, həm də onun paytaxt statusunu itirməsi, yaxınlıqdakı Gəncə şəhərinin Şəddadilər dövlətinin paytaxtına çevrilməsi ilə bağlı idi. Bunu biz Təbriz şəhərinin təmsalında da aydın görürük. Şəhər Elxanilər dövlətinin paytaxtı olduqdan sonra sürətlə böyüyərək XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərində Şərqi nəhəng şəhərinə çevrilmiş, bu mərhələni çiçəklənmə çağı kimi keçirmişdir [6, s.53-57]. Oxsar proseslər müsəlman Şərqi digər bölgələrində də qeydə alınmışdır. Məsələn, IX əsrdə Abbasi xəlifələrinin Bağdaddan 120 km aralıda, Dəclə çayı sahilində saldırdıqları Samirə qısa müddətdə nəhəng şəhərə çevrilmişdi. Lakin paytaxt statusunu itirdikdən sonra şəhərin əhəmiyyəti sürətlə azalmış və tənəzzülə uğramışdır [2, s.177-178].

Yazılı mənbələr, zamanəmizdək salamat qalmış memarlıq abidələri və arxeoloji qazıntıların nəticələri Azərbaycan şəhərlərində ictimai-dini və yaşayış binalarının çoxluğunu və onların tikintisində müsəlman memarlığı üçün səciyyəvi konstruktiv elementlərin: tağ tavanların, günbəzlərin, çatma tağlı portalların, şəbəkəli daş pəncərələrin, stalaktit karnizlərin geniş tətbiqini təsdiqləyir. Binaların memarlıq bəzəyində müsəlman incəsənəti üçün səciyyəvi olan oyma gəc lövhələrdən, terrakotlardan, şirli kərpiclərdən, kaşılardan geniş istifadə olunurdu [7, s.183-190; 4, s.178-181]. İstər dini, istərsə də mülki binaların, tikililərin bədii tərtibatında xəttatlıq geniş tətbiq edilir, Qurandan və hədislərdən nümunələr həkk olunurdu. Müqəddəs kitabın səhrkar gücünə inam bəzi ayə və surələrin xüsusilə məşhurlaşmasını şərtləndirmişdi [8, s.6].

Müsəlman Şərqiində monumental memarlığın yaşayış, ictimai və dini binalarının interyerinin bədii tərtibatında gəc üzrə bədii oyma geniş yayılmışdı. Mövcud İslam bədii ənənələri Azərbaycan gəctəraşları tərəfindən mənimsənilərək şəhərlərin mülki və dini binalarının bədii tərtibatında geniş tətbiq olunmuş və daha da inkişaf etdirilmişdi. Dərbənd, Şəmkir, Xaraba-Gilan, Dəbil və Ərdəbildə arxeoloji qazıntılar nəticəsində gəc üzrə bədii oymanın gözəl nümunələri aşkarlanmışdır. Xaraba-Gilanda gəc üzrə bədii oyma sənətində nəbatı naxışlar və xəttatlıq nümunələrinə üstünlük verilmişdir. Belə tapıntılardan birinin üzərində, xonçanın

yuxarisında “La ilahə illallah” ifadəsi həkk olunmuşdur [9, s. 123]. Şəmkir şəhər yerindən tapılmış kərpic üzərində isə gəc üzrə kufi xətlə “ ... hakimiyyət Allaha məxsusdur...” sözləri həkk edilmişdir [10, s. 114].

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan şəhərlərində, xüsusilə Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi mərkəzlərində daş üzərində oyma üsulu ilə naxış salmaq özünün yüksək səviyyəsinə çatmışdı. Şəhər memarlığında bədii tərtibata diqqətin artması dövrün xarakterik əlamətlərindən biri idi. Şəhər tikililərinin bədii tərtibatında ornamentalizmə və xəttatlığa üstünlük verilirdi. Ornament təkcə bədii-estetik təsvir vasitəsi olmayıb, həm də ideya-məzmun yükü daşıyırdı. İncə duyuma malik cəmiyyət ornamentlərdəki simvollarla verilən informasiyanı qəbul etməyə, ornament oxumağa qadir idi. Dini məzmunlu, gözəl xətlə binaların üzərinə həkk olunmuş kitabələr ideya yükü daşımaqla, informasiyanın ötürülməsi ilə yanaşı, həm də dekorativ təyinata malik olub göz oxşayırdı.

İslam dininin gigiyena ilə bağlı tələblərinə riayət edilməsi Azərbaycanda şəhər abadlığına diqqətin artmasını şərtləndirmişdi. Beyləqan, Şəmkir, Gəncə, Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Şabran və digər orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntıları zamanı üzə çıxarılan mühəndis qurğuları küçə və meydanların döşəndiyini, saxələnməmiş su təchizatı sisteminin yaradıldığını, ümumşəhər və məhəlli kanalizasiya xətlərinin, o cümlədən digər qurğuların mövcudluğunu göstərir.

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində sənətkarlıq istehsalının bütün sahələri müsəlman Şərqi üçün ənənəvi sənət sahələri idi. Xüsusilə bədii sənət sahələrinin müxtəlifliyi və istehsal olunan məhsulun yüksək bədiiyyəti diqqətəlayiqdir. İslamın hakim ideologiyaya çevrilməsi ilə dekorativ-tətbiqi sənət sahəsində də yeni üslub təşəkkül tapıb inkişaf edirdi. Bədii sənətkarlıq məmulatında ornament, kalliqrafiya və təsviri motivlər kamilliklə və ahəngdarlıqla uzlaşırdı [11, s. 187].

Dekorativ-tətbiqi sənətdə kalliqrafiya bəzən ornamentin bir forması kimi çıxış edir. İnformasiyanın rəməzlərlə verilməsi, həndəsi, nəbatı və epiqrafik elementlərdən mürəkkəb kompozisiyaların yaradılması, abstraklığa meyil orta əsr Azərbaycan incəsənəti üçün səciyyəvidir. Keramika üzərində ərəb dilində xeyir-duaların yazılması geniş yayılmışdı. 14 məsumun adı ilə bağlı yazılara da rast gəlinir. Misal üçün, Şəmkir şəhər yerindən tapılmış şirli qabın oturacağında “qara rəngli mürəkkəblə 14 məsuma - Məhəmməd peyğəmbərə, Həzrət Fatiməyə və 12 imama – Allahın salamı olan mətndən “Məhəmməd peyğəmbərə (s) Allahın salamı olsun” sözləri yazılmışdır” [10, s. 115]. Bəzən keramika üzərində xeyir-dua sözlərlə deyil, ayrı-ayrı hərflərdən ibarət simvollarla verilirdi. Misal olaraq, Şəmkir şəhər yerindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan şirli keramika üzərində simvol olaraq “mim”, “nun” və “sin” hərfləri həkk edilmiş nümunələri göstərmək olar [12, s. 662].

Müsəlman şəhərlərinin bir mühüm əlaməti də intellektual potensialın burada cəmlənməsi, şəhərlərin elmi, ədəbi və bədii yaradıcılıq mərkəzləri olmasında idi. İslamın yayılması ilə əlaqədar Azərbaycanda, ilk növbədə şəhərlərdə yayılan ərəb dili kargüzarlıqda, dini mərasim və ayinlərdə, elmi yaradıcılıqda hakim dilə çevrilirdi. Ərəb əlifbası üzərinə düşən funksionu uğurla yerinə yetirərək nəhəng ərazili, polietnik Xilafətdə birləşdirici qüvvə kimi çıxış edirdi.

IX əsrdə Azərbaycanda yerli dövlətlər yarandıqdan sonra da ərəb dili ünsiyyət dili, din və elmin dili olaraq əhəmiyyətini saxlamaqda idi. Yalnız Səlcuqlar dönəmində fars dili kargüzarlıqda, poeziya və elmi yaradıcılıqda tətbiq olunmağa başlandı. Ərəb işğalından sonra Azərbaycanda yayılan ərəb əlifbasının iki – rəsmi, monumental və adi, kursiv xətləri IX-X əsrlərdə geniş tətbiq olunurdu.

Azərbaycan şəhərlərinin arxeoloji tədqiqindən məlum olan ən qədim ərəb dilli, “kufi” xətli kitabə Dərbənd istehkamlarının tədqiqi zamanı aşkarlanmışdır. Bu kitabə hicri 176-cı ildə (793-cü il) tərtib olunmuşdur.

Tədqiqatçılar müsəlman cəmiyyətində elmə, biliyə, təhsilə xüsusi önəm verildiyini yekdilliklə qəbul edirlər. Müəyyən olunmuşdur ki, Müqəddəs Kitabda elm, bilik sözlərinə 811 dəfə rast gəlinir. Məhəmməd peyğəmbər (s) biliyə, təhsilə, elmə yüksək qiymət vermişdir: “Bilikli adamın ibadət edəndən üstünlüyü Ayın digər səma cisimlərindən üstünlüyünə oxşayır. Həqiqətən, bilikli adamlar peyğəmbərlərin varisləridir. Peyğəmbərlər isə miras olaraq dinarlar, dirhəmlər deyil, yalnız bilik miras qoyur, kim ona sahib olarsa, böyük səadətə çatacaq”.

Azərbaycan şəhərlərində keçirilən elmi məclislərdə yerli alimlərlə yanaşı müsəlman dünyasının müxtəlif bölgələrindən gəlmiş alimlər də iştirak edir, fikir mübadiləsi, diskussiyalar aparılırdı. Məsələn, XI əsrin məşhur ilahiyyatçısı, tarixçisi, ədibi Əbu Nəsr Əli ibn Hibətullah ibn Makula Beyləqan, Bərdə və Gəncə şəhərlərində elmi məclislərdə iştirak etmişdir. O, Gəncə şəhərinə səfəri zamanı ziyarət etdiyi yerlər arasında Gəncə cəməsi və kitabxanasının adını xüsusi qeyd etmişdir [13, s.215-217, 319].

Orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqinin nəticələri yazılı qaynaqların məlumatını təsdiqləyərək Azərbaycan şəhərlərində mədəni mühitin yüksək səviyyəsini nümayiş etdirir. Öz cahansümul əsərləri ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirən Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Xətib Təbrizi, Əcəmi Əbubəkr Naxçıvani məhz orta əsr Azərbaycan şəhər mühitinin yetirmələri idi.

İslamın yayılması və möhkəmlənməsi, müsəlman mədəniyyətinin formalaşması ilə Azərbaycanda müsəlman dəfn adəti yayılmış, şəhərlərin ərazisində müsəlman nekropolları salınmış, qəbirüstü xatirə abidələri ucaldılmışdır. Erkən müsəlman qəbiristanlıqları Dərbənddə, Şabran, Qəbələ, Bəndəvan şəhər yerlərində arxeoloji qazıntılarla tədqiq olunmuşdur [14, s.101-104].

Beləliklə, Azərbaycanda İslam dininin yayılması və hakim ideologiyaya çevrilməsi, müsəlman Şərqi ilə intensiv iqtisadi və mədəni əlaqələr maddi və mənəvi mədəniyyətdə ümummüsəlman xüsusiyyətlərini formalaşdırmış, İslam sivilizasiyası üçün səciyyəvi olan urbanizasiya prosesləri Azərbaycanda da sürətlənmiş, İslam dəyərlərinə əsaslanan, istehsal, mədəni və intellektual potensialın cəmləşdiyi, tərəqqi ocağı olan yeni tip şəhər – müsəlman şəhəri formalaşmış inkişaf etmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Мец А. Мусульманский Ренессанс. Москва: Наука, 1973, 473 с.
2. Большаков О.Г. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры V - XV вв. Москва: Наука, 1982, с. 156-214.
3. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
4. Dostiyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 200 s.
5. Dostiyev T.M. General and Special Features in the Material Culture of Mediaeval Azerbaijan // Caucasia, The Journal of Caucasian studies, 1998, vol. 1, p. 55-59.
6. Onnullahi S.M. XIII-XVIII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, 280 s.
7. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: Işıq, 1991, 264 s.
8. Неймат М.С. Мемориальные памятники Азербайджана (XII - начала XIX вв.). Баку: Элм, 1981, 41 с. + 75 илл.
9. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва: 2000, 176 с.
10. Nemət M. Şəmkir kitabələri // Azərbaycan arxeologiyası, 2009, № 2, s. 113-116.
11. Стародуб Т.Х. Исламский мир: художественная культура VII-XII вв. Москва: Восточная литература, 2010, 255 с.
12. Достиев Т.М. Поливная керамика средневекового города Шамкир // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. Казань - Кишинев: Изд-во Stratum plus, 2017, с. 639-674.
13. Əliyeva N. Azərbaycanda İslam mədəniyyəti (VII-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 488 s.
14. Dostiyev T.M. Azərbaycanın erkən müsəlman qəbiristanlarının tədqiqinə dair // “Dövlət və Din” ictimai fikir toplusu, 2018, № 4, s. 101-105.

Тарих Достиев

РОЛЬ ИСЛАМА В ФОРМИРОВАНИИ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

С принятием ислама произошёл коренной перелом в исторической судьбе Азербайджана. Вхождение его в состав Халифата, активные, культурные и духовные связи породили обще-мусульманские черты в материальной и духовной культуре. В IX-X вв. утвердился тип города, который без принципиальных изменений просуществовал на протяжении всего средневековья. Подобно городам мусульманского Востока, города Азербайджана в основном имели трехстороннюю планировочную структуру: цитадель, шахристан и рабад. Роль мусульманских культовых сооружений в создании архитектурного облика городов была весьма существенна. Города стали местом концентрации производственного, культурного и интеллектуального потенциала, важным очагом прогресса.

Tarikh Dostiyev

THE ROLE OF ISLAM IN THE FORMATION OF URBAN CULTURE IN AZERBAIJAN

SUMMARY

With the adoption of Islam, a radical change occurred in the historical fate of Azerbaijan. With its affiliation to the Caliphate, dynamic, cultural and spiritual ties gave rise to the common Muslim features in material and spiritual culture. In 9th-10th centuries a type of city was established that existed without fundamental changes throughout the Middle Ages. Like the cities of the Muslim East, the cities of Azerbaijan basically had a three-term planning structure: the citadel, shahristan and rabad. The role of Muslim religious buildings in the creation of the architectural images of cities was very significant. Cities became a place where industrial, cultural and intellectual potential, and important centers for progress were concentrated.